

A nacionalizmus

A nacionalizmus kifejezést négy fő értelemben használjuk:

1. mint a nemzetek kialakulásának általános folyamatát, melyet néha „nemzetalkotásnak” neveznek (a kifejezés azonban gyakran magában foglalja az államalkotás folyamatait is);

2. mint nemzeti érzést vagy a nemzethez tartozás érzését, attitűdjét vagy tudatát, és az annak jólétére, erejére és biztonságára való törekvést;

3. mint a nemzeti státus elérését vagy fenntartását (annak minden velejárójával) politikai célként maga elé tűző mozgalmat, beleértve az e célok elérésére szánt egy vagy több szervezetet és tevékenységet; végül

4. mint tant vagy tágabb értelemben vett ideológiát, mely érdeklődése középpontjába a nemzetet helyezi, s amely annak autonómiáját, egységét és identitástudatának megteremtését tűzi ki célként.

Ezen kívül néhány szerző különbséget tesz „politikai” és „kulturális” nacionalizmus között. Az első a figyelmét a nemzet függetlenségének és szuverenitásának, a második pedig a nemzet identitásának és kultúrájának létrejöttére és fenntartására irányítja. Néhányan azt állítják, hogy a kulturális és politikai nacionalizmus feltételezi egymást, mások szerint egymástól függetlenül is felléphetnek (Hutchinson, 1987).

A nacionalizmusnak még a 3-as és/vagy 4-es pontokban körülírt szűkebb jelentéseiben sincsen egyértelmű definíciója. Egyesek, mint például Kedourie (1960), az akarat tanának tekintik; mások, mint Breuilly (1982), politikai érvnek; megint mások, mint Kohn (1967), egy csoport kollektív érzelmének. A probléma az, hogy a nacionalizmus mozgalomként és ideológiaként (érzelmekkel kapcsolatos jelentéséről nem is beszélve) az eszményeknek, az elképzeléseknek és szimbólumoknak annyi változatát tartalmazza, hogy nincsen olyan meghatározás, amely azokat hajszálpontosan rögzíteni tudná (megértésükről nem is szólva). Az önmagukat „nacionalistáknak” vallók szavaiból és tetteiből azonban kiemel-

hetők bizonyos közös motívumok, köztük a nemzet identitásáról, polgárainak egységéről és testvériségéről, valamint az egy területen élők közösségének autonómiájáról és autarkijáról alkotott eszmények. Ezek alapján pedig a nacionalizmusnak mint mozgalomnak és ideológiának megfogalmazható egy kezdeti munkadefiníciója. Eszerint a nacionalizmus ideológiai mozgalom, melynek célja egy olyan társadalmi csoport identitásának, autonómiájának és egységének megteremtése és fenntartása, mely csoportot annak néhány tagja tényleges vagy potenciális „nemzetnek” tekinti (Smith, 1973; 1983a: 7. fejezet). A nacionalizmus ideológiáját feloszthatjuk „alap-” és „másodlagos” összetevőkre. Az alaptan a következő elveket foglalja magában:

1. a világot nemzetek alkotják, s minden egyes nemzet sajátos jellemvonásokkal rendelkezik;

2. minden politikai hatalom forrása a nemzet;

3. a nemzet iránti lojalitás minden egyéb lojalitás felett áll;

4. valódi szabadság csak egy nemzettel való azonosuláson át valósítható meg;

5. a világ békéje és szabadsága a nemzetek összességének szabadságán és biztonságán alapszik;

6. a nemzetek csak saját szuverén államaikban lehetnek „szabadok”. Bár az olyan korai nacionalisták, mint Herder és Bolingbroke, nem vonták le a 6. pontba foglalt következtetést, és néhány nemzet nem jutott el az önálló nemzeti állam követeléséig (például Katalónia és Skócia), de az alapelvek fennmaradó része szerepet játszik minden nacionalista ideológiában és mozgalomban. A fentiek általánossága azonban az egyes nacionalizmusokat arra készíti, hogy „másodlagos” összetevőkkel vagy „segédelméletekkel” egészítsék ki őket. Ilyen például Atatürk nap-nyelv elmélete a törökök eredetéről vagy a német romantika *Volkseele* fogalma, vagy általánosabban a nyelvészeti és „faji” elméletek. Hans Kohn nyugati és keleti nacionalizmus-fogalma alapján különbséget tehetünk a nacionalizmus vissza-visszatérő ideológiai változatai között: az első csoportba tartozók a nemzetet az azonos területen lakók „társulásának” tekintik, melyet egységes jogrendszer és intézmények kormányoznak; a második csoportba tartozók szerint pedig a nemzet szerves egész, mely meghatározott kultúrával és tulajdonságokkal rendelkezik, s ez örökre rajta hagyja bélyegét az egyéneken (Kohn, 1967).

Még több a nézeteltérés a „nemzet” meghatározása körül. Néhány kutató hajlamos a nemzetet az állammal, a nacionalizmust pedig egy állami intézményekre alapított és az állam által irányított mozgalommal azonosítani (Geertz, 1963). A legtöbben azonban elfogadják azt, hogy a nem-

zet a kultúra és/vagy a társadalomlélektan körébe tartozó jelenség. Néhányuk számára többé-kevésbé mesterséges konstrukciót jelent: egy szuverén, de korlátok közé szorított „képzelt közösséget” (Anderson, 1985); mások számára egy nagy kiterjedésű anonim, közvetítő tényezőket kikapcsoló, azonos kultúrájú egységet (Gellner, 1964: 7. fejezet), megint másoknak pedig saját öntudattal bíró etnikai csoportot (Connor, 1972; 1978). Ezeknek az embereknek a véleménye szerint a „nemzetet” mint a szociokulturális szerveződés alapelvét vagy mint kulturális fogalmat élesen el kell választani az államtól, melyet egy csoport autonóm közintézményeként jellemeznek (Tivey, 1980). A tisztán szubjektív elemeket hangsúlyozó meghatározásokkal azonban az a probléma, hogy az emberek bármely csoportját, mely a „nemzet” státusára saját vágyai vagy akarata alapján igényt tart, legitimnek kellene elismerni, és egy ilyen feltétel, amellet hogy képtelen volna különbséget tenni az e címre aspiráló közösségek különböző típusai között, mérhetetlenül tovább bonyolítaná az amúgy is nehéz nemzetközi helyzetet. Még a pontosabban körülírt kulturális definíciók is problémákba ütköznek, ugyanis vagy túlságosan szűkek ahhoz, hogy kiterjedjenek a nemzet és a nacionalizmus különböző típusaira, vagy használhatatlanul homályosak és általánosak (lásd Gellner, 1985: 5. fejezet).

Mindazonáltal valószínűleg a „kulturális definíció” mentén haladhatunk leginkább előre, mert ott a nemzetet alkotó „objektív” és „szubjektív” elemek összefonódnak. A nemzet meghatározásához két feltétel tűnik elengedhetetlennek. Az első kulturális: egy fokozódó mértékben elkülönülő kultúra és történelem jelenléte a népesség egy részében (ha nem egészében); a második területi: az a lehetőség, hogy a népesség (vagy egy része) képes legyen meghatározni helyét egy bizonyos területen, egy történelmi „házában”. Ebből következik a „házához” kötődő és egy adott kultúrát tápláló mítoszok és történelmi emlékek fontossága. Szükséges az is, hogy az adott népesség a hazáján belül mobil legyen, s hogy azon a területen a munkamegosztásnak egységes rendszere álljon fenn. Ez pedig maga után vonja az egységes jogrendszer létezését, meghatározva a nemzet tagjainak közös jogait és köteleseit. Kiindulásképpen tehát a nemzetet közös történelmü és kultúrájú közösségként határozhatjuk meg, amely egy adott történelmi területet foglal el, és közös gazdasági szisztémával és egységes jogrenddel bír. Azokban az esetekben, ahol az ilyen nemzeteknek szuverén államuk is van, ott a nemzet tagjai egyben állampolgárok is, és rendszerint egységes állami oktatási rendszer működik.

Mi azonban ezzel „ideáltipikus” konstrukciót alkotunk. Az egyes nemzetek csak megközelíteni fogják e mércét; előfordulhat, hogy a tagok egy része „másodrendű” állampolgár, vagy a nemzet tagjai az adott pillanat-

ban a történelmi területnek csak egy részét birtokolják, vagy hogy a történelmi kultúra csak a tagok egy részéhez kötődik, s hozzájuk is alig-alig. E definíció alapján „nemzetállam” az a nemzet, amely saját, kizárólagos szuverén állammal rendelkezik. Ha azonban ilyen feltételt támasztunk, akkor a jelenlegi „nemzetállamok” nem állnák ki a próbát, ugyanis kedvező feltételek esetén nagy teret engednek a kisebbségi etnikai nacionalizmusnak (lásd Connor, 1972).

A nacionalizmusról alkotott elméletek

A korábbi mellőzés ellenére az utóbbi időben nagy és rendszeres erőfeszítések történtek a nemzet és a nacionalizmus okainak, természetének és következményeinek tisztázására. E magyarázatok három fő csoportba sorolhatók: „perennialista”, „modernista” és összetett „szimbolikus” elméleteket különíthetünk el.

Amint az elnevezés is jelzi, a „perennialisták” a nemzeteket „állandó létezőknek”, a történelem alaptényezőinek tekintik annak első nyomaitól kezdve. A nacionalisták nagy többsége (lásd Snyder, 1954) és a kutatók egy korábbi nemzedéke (lásd Walek-Czernecki, 1929; Tipton, 1972) ezt a nézetet osztotta. A sok nacionalista által vallott „primordializmus” (ősiség), amely a nemzeteket az emberi beszédhez és testhez hasonló állandó és „természetes” egységekként kezelte, hitelét veszítette, bár néhány szociobiológus (Van den Berghe, 1979) elgondolkodtató módon összefüggésbe hozta ezt az elméletet az etnicitással. Mások „enyhe” primordializmussal magyarázták a sok népességnél tapasztalható, etnikai közösségekhez fűződő erős és tartós kötődéseket (Fishman, 1980). Általában azonban a mindenre kiterjedő „perennializmus” nem egyeztethető össze a történelemben megjelenő, különböző kulturális identitástudat-formákkal. Ha akarjuk, nevezhetjük az ókori perzsákat és asszírokat „nemzeteknek”, de akkor új kifejezésekre van szükségünk ahhoz, hogy meghatározzuk a jelentős különbségeket az ilyen ókori közösségek és az olyan modernek között, mint a franciák vagy a lengyelek. Azt is el kell ismerünk, hogy az ilyen „nemzetek” szétszóródhatnak, vagy beolvadhatnak, vagy radikálisan megváltoztathatják jellegüket; a modern egyiptomiak és perzsák mind a kultúrát, mind a népességet tekintve különböznek „őseiktől” (Brass, 1979).

A nemzetekről és nacionalizmusról alkotott újabb elméletek főleg „modernisták”. Szerintük a nemzet szilárdan a modern világban gyökerezik, és megjelenése a „modernizációval” magyarázható. E széles értelemben használt fogalom olyan folyamatokat ölel magába, mint a kapitalizmus, az iparosodás, az urbanizáció, a politikai mobilizáció, szekularizáció, kötelező oktatás és a tudományok felemelkedése. Karl Deutsch (1966) volt az első, aki a társadalom-demográfia szempontjából közelített a nacionalizmushoz, és feltérképezte a társadalmi mobilizáció és kísérőjelensége, a kulturális asszimiláció előrehaladását az urbanizáció, az írni-olvasni tudás, a tömegtájékoztatás és a szavazási minták mutatóinak alapján. Benedict Anderson (1985: 40–9) ezt fontos kulturális dimenziókkal egészítette ki. A nacionalizmusnak arra a képességére koncentrálna, hogy a hanyatló vallás és dinasztikus hatalom helyett alternatív közösséget és hitet tud nyújtani, Anderson olyan új fogalmak jelentőségét hangsúlyozta, mint az üres, homogén, kalendáriumi idő és a „nyomda-kapitalizmus” technológiája. A nyomtatás lehetővé tette, hogy a könyv az első árucikk legyen, s így megtörjék a papok örökölt nyelvi monopóliumát (mindenekelőtt a latin nyelv használatát), és helyébe nemzeti nyelven írt világi munkákat állítsanak. A könyvek, folyóiratok, újságok, beszámolók, regények, színdarabok és cikkek életre keltették a térben korlátozott közösségek képét, melyek olyan embereket kötnek össze, akik az egyenes vonalú kalendáriumi idő mentén haladva sohasem találkoznak egymással. Következésképpen a nemzet elsősorban képzelt és elbeszélte kategória, amely egy olyan korszak kulturális közvéleményét jellemzi, melyet a nyelv és a terület tart össze, és olyan hivatali vagy szellemi eliteket, melyeknek zarándoklatai saját kulturális központjaikhoz felruházta őket azzal a képességgel, hogy magukat és a tartományukat vagy gyarmatukat mint potenciális „nemzetet” tételezzék fel.

A „hagyomány teremtéséről” írt munkákban a „modern és mesterséges nemzet” hasonló képe bontakozik ki. Különösen Hobsbawm és Ranger (1983) tulajdonít fontos összetartó funkciókat a „nemzetnek” a gyorsan iparosodó társadalmakban, amelyek a tömegdemokrácia folyamatain mennek keresztül. Így az 1870 és 1914 közötti Európában a teremtett hagyományok tömege, a jelképekre és rítusokra helyezett nagy hangsúly, amely zászlók, díszszemlék, társaságok, himnuszok és ruhák formájában öltött testet, hozzájárult az ipari kapitalizmusban fellépő megosztó osztályellentétek ellensúlyozásához. Ez a kijelentés összhangban áll azzal az állítással, hogy a nacionalizmus mint politikai tényező az elidegenedés korszakában tűnik fel, amelyért az Európában a 16. század óta egyre mélyülő szakadék a felelős (Breuilly, 1982).

Mindez a nemzet „modernsége” mellett azt sugallja, hogy a nemzetet leghasznosabb képzelt konstrukciónak tekinteni. Innen azonban már egyenes út vezet ahhoz a feltételezéshez, hogy a nemzet képzeletbeli konstrukció, értelmiségek vagy más önző elitcsoportok eszköze a hatalom vagy vagyon megszerzésére. A teremtett hagyományok és a nyomda-kapitalizmus újdonságának indokolatlan túlhangsúlyozása hasonlóképpen elhomályosítja a fontos kapcsolódási pontokat a nemzetek mint „konstrukciók” és a korábban létező etnikai kötelékek között (lásd a Glazer és Moynihan által szerkesztett kötet tanulmányait, 1975).

Hasonló ellenvetések tehetők a Trevor-Roperhez (1961) és Kedourie-hoz hasonló, nacionalizmussal foglalkozó történészek átfogó és gyakran pszichologizáló modelljeivel kapcsolatban. Kedourie a nacionalizmus filozófiai háttérének igényes magyarázatát nyújtja. A nacionalizmus, állítja, európai elmélet, amelyet a 19. század elején „találtak fel”, elsősorban Kant és romantikus követői: Fichte, Schlegel és Müller Németországában. Kedourie ezt a nacionalizmust az akarat nyelvészeti sallangokkal felékesített elméletének tartja, ami a fogalmat még következetlenebbé és még érthetlenebbé teszi. E nacionalizmus illeti a *Zeitgeist*hoz, a korszellemhez, melyet a fáradhatatlan ambíció és az életképes közösségek, mint a család és a vallás, valamint a politikai hagyományok megrendülése jellemzett. Ebben a világban az elérhetetlen tökélyért való küzdelem, az ilyen „gyermek keresztshadjáratok” csak a terrort, a rémtetteket és a háborúkat engedhették szabadjárá, különösen az olyan etnikai szempontból kevert területeken, mint Kelet-Európa és a Közel-Kelet.

Kedourie szerint az emberi lényeknek szükségük van arra, hogy stabil közösségekhez „tartozzanak”, és a nacionalizmus sikere abban a képességében rejlik, hogy az elpusztult hagyományos hitek helyett — ha a vágyak és a képzelet világában is — tud ilyen közösséget nyújtani. Afrikában és Ázsiában az európai imperializmus szétzúzta a hagyományos társadalmakat és magával hozta az írásbeliséget és a gyarmati hivatalnokrendszert, s ezzel a bennszülött értelmiség hátrányos helyzetbe került. Az elégedetlen afrikai és ázsiai értelmiség a nemzetről alkotott európai gondolatokat alkalmazta saját viszonyaira, de ugyanakkor az írástudatlan tömegek mozgósítására és manipulálására segítségül hívta ősi hitük „sötét isteneit”. A nacionalizmus vonzerejének gyökerei azonban nemcsak az imperializmus által okozott károkban és pusztításban rejlenek, hanem a nacionalizmus különös messianisztikus jellegében, a politikai megváltás ígéretében. Ezt pedig Kedourie (1971) a középkori kereszténységmillenáris tanaira vezeti vissza, Joachim da Fioréhoz, az obszerváns ferencesekhez, a münsteri anabaptistákhoz és végső soron a Jele-

nések Könyvéhez, amely meghirdette Krisztus és az ő szentjei királyságának küszöbönálló eljövételét, akik „egy új menny és föld fölött” uralkodnak majd ezredévekig. A nacionalizmust tehát a középkori millenarizmus világi utódának kell tekinteni, amelynek célja a magánélet és a közélet közti válaszfalak lerombolása és a régi rend elpusztításával egy új létrehozása.

Nem minden kutató értene egyet a nacionalizmus ilyen értékelésével. Sokan elismernék a tan következetlenségeit és káros hatásait a nemzetközi életben, de csak kevesen tekintenek millenáris jellegűnek. A nacionalizmus végső soron optimista, emberközpontú és önfelszabadító ideológia, míg a millenarizmus alapvetően pesszimista és világtagadó. Rendszerint a társadalom legszegényebb, legkevésbé művelt és leginkább marginális csoportjaira hat, míg a nacionalizmus az iskolázottabb városi csoportokra — az értelmiségre, a hivatalnokokra, a polgárookra, a katonatisztekre, az alsó papságra, a nemességre és esetenként a szakmunkásokra is kiterjeszti a hatását. Történeti, leszármazási kapcsolat sincs a nacionalizmus és a millenarizmus között. Találunk olyan millenáris mozgalmakat, amelyekből nem nőtt ki nacionalizmus és olyan nacionalista mozgalmakat, amelyek nem millenáris mozgalmakból születtek és nem előzték meg őket millenáris kitörések (pl. Finnország, Örményország és Egyiptom) (Smith, 1979: 2. fejezet).

A nacionalizmus más modernista elméletei is kiemelik az európai modernizáció romboló természetét. Például J.H. Kautsky szerint a modernizáció szétzilálta az afrikai és az ázsiai régi rendet, és olyan társadalmi csoportokat teremtett meg — a polgárságot, a munkásságot és az értelmiséget —, amelyek a modernizáció gyarmatosítás nélküli útjait keresik. Az értelmiséghez különösen közel állnak a modernitás értékei és képességei, és nacionalizmusa lényegében törekvés egy olyan új társadalmi rend vezetésére, amelyben eszményei és képességei virágozhatnak. Ez a fajta nacionalizmus, az európai modellel ellentétben, valójában antikolonializmus, s nagyon könnyen választja a gyors iparosítás kommunista útját (Kautsky, 1962).

A „modernizáció” fogalmát használja fel a nacionalizmus eddigi legátfogóbb elmélete is. Ernest Gellner (1964: 7. fejezet; 1983) azt állítja, hogy a nyugati centrumból kiáramló modernizációs és iparosodási hullám „egyenetlensége” az, amely megteremti a nacionalista reakció alapját. A modernizáció elpusztítja a hagyományos társadalmi szerepeket, és azok „szerkezetét” egy új nyelvi és irodalmi „kultúrával” helyettesíti. Ma minden férfi és nő „írnok”: tudniuk kell írni, olvasni, számolni ahhoz, hogy az ipari társadalmat működtetni tudják, mozgékonyaknak és műveltek-

nek kell lenniük, valamint közös nyelven (amely rendszerint a közös irodalmi nyelv) kell kommunikálniuk. Bizonyos értelemben a nacionalizmus az a folyamat, amelynek során az alacsony fejlettségű orális kultúrák magas irodalmi kultúrákká változnak, a társadalom által fenntartott, egységesített, kötelező népoktatási rendszer hatására. S mivel csak az állam rendelkezik az ilyen oktatási rendszer fenntartásához szükséges forrásokkal, korunk nemzetei általában számban és méretben egyaránt nagyok. Van azonban egy olyan tényező, mely a nemzet nagyságának határt szab, mely nem engedi, hogy elérje a korábbi birodalmak és világvallások kiterjedését, nevezetesen a modernizáció folyamatának egyenetlen és következőképpen megosztó jellege. Ez a városi központokban a társadalmi rétegződés új rendszerét hozza létre: a régi városiak megpróbálják le- és kiszorítani a vidékről érkező új bevándorlókat, akiket a modernizáció ellentétes hatású erői szakítottak ki környezetükből. Ha az új bevándorlóknak más a bőrszínük, más vallásúak vagy más nyelven beszélnek, akkor a kulturális megkülönböztetést hamarosan rávetítik az osztályellentétekre, és az egykori parasztok proletárjai hallgatni fognak értelmiségükre, ha azok elszakadásra és új állam alapítására szólítják fel őket.

Gellner egy későbbi munkájában (1983) megmagyarázta, hogy a premodern társadalmakban miért nincs helye a nemzetnek és a nacionalizmusnak, a modern társadalmakban pedig miért szükségszerű mindkettő létezése. Lényegében a kulturális homogenitás kényszeréről van szó. A „földművelő-írastudó” társadalmakban az elit kultúrája különbözött az élelemtermelő tömegektől, akiket egyébként is egy sor különböző kultúra osztott meg. Nem volt szükség az eltérő kultúrák és társadalmi osztályok egyesítésére, és hatalmas akadályok is álltak ennek útjában. A modern ipari társadalmakban viszont a különböző kultúrák és társadalmi csoportok egyesítése az ipari termelés homogenizáló szükségletei miatt egyszerre lehetségessé és szükségessé is vált. Ennek egyedül a fajok és a könyves vallások között fennálló „ősi szakadékok” tudtak ellenállni, amelyek nem tűntek el az „ipar tengerében”, hanem rendszerint új nemzeteket hoztak létre, miközben a privilégiumokkal nem rendelkezők elszakadtak elnyomóiktól.

A gondolat, hogy a modernizáció töredezett és egyenetlen, Tom Nairn (1977) elméletében is felbukkan. Azzal érvel, hogy a nyugati imperializmus egyenetlen jellegénél fogva ellenállást vált ki a „periféria” elitjeiben, amelyek fejletlenségüknek és tehetetlenségüknek köszönhetően kénytelenek a „tömegeket bevonni a történelembe” (Nairn, 1977: 340.). Mivel adott a paraszti tömegek népi kultúrája, a romantikus nacionalizmus, miközben a „nép” értékeit magasztalja, „népies” jelleget ölt. A nemzeteket

és a nacionalizmust ezért a „világ politikai gazdasági mechanizmusára” adott logikus válaszoknak kell tekinteni (uo. 335.). Ma az ilyen nacionalizmusokat etnikai „neonacionalizmusok” formájában exportálják vissza a nyugati „centrumba” a nyugati kisebbségi csoportok és nemzetek: a baszkoktól és a skótoktól kezdve egészen az okszitánokig és a frízekig.

Az ezekkel a fejlődésemelletekkel kapcsolatos problémák gyökere determinizmusokban rejtőzik. Egy olyan sokarcú és nehezen megfogható jelenséget, mint a nacionalizmus, a kapitalizmus vagy az iparosítás logikájába helyeznek, és minden variációt az egyenetlen működés elvére való hivatkozással magyaráznak. Ezzel azonban egyetlen tényező jelentőségét becsülik túl. A nacionalizmus elterjedtségét, eltérő intenzitását és felbukkanásának idejét egyedül az ipari rendszer szükségleteiből vagy annak egyenetlen elterjedéséből magyarázni lehetetlen, és ez teljesen független attól a tényről, hogy számos nyugati nemzet már az iparosodást, sőt a kapitalista rendszert megelőzően megjelent. Az ilyen típusú elméletek nem számolnak a bürokratikus államnak nyugaton és a gyarmatokon egyaránt betöltött központi szerepével, valamint a korábban létező etnikai kötelékekkel, amelyek gyakran a terepét és a lendületét adják a nemzetek kialakulásának. Bizonyos mértékben igaz ez a „belső gyarmatosítás” modelljére is, amellyel nem egyszer magyarázzák az etnikai autonómiát követelő mozgalmak megjelenését Nagy-Britanniában és közvetve a nyugati iparosodott társadalmakban is (Hechter, 1975). Miközben keresik az okokat a perifériák szeparatizmusának makacs továbbélésére, ismét túl nagy hangsúlyt helyeznek bizonyos területi „régiók” viszonylagos szegénységére a posztindusztriális korban, s ugyanakkor alábecsülik az erős etnikai azonosságtudat és az „etno-történet” jelenlétének (vagy hiányának) jelentőségét (Stone, 1979; Smith, 1981: 2. fejezet).

E „modernista” elméletekkel vitatkozva sok tudós kiemelte a modern nemzetek premodern gyökereit. Nem vonják kétségbe, hogy a nemzet számos alkotóeleme, köztük a centralizált gazdaság és az egységes jogrendszer modern jelenség, azonban rámutatnak az olyan premodern összetevők továbbélésére, mint az ősi mítoszok, történeti emlékek, a közös kultúra elemei, esetleg egy név vagy a közös haza. Kétségtelen, hogy tartalmuk, sőt formájuk az idők során változásokon megy keresztül, de gyakran továbbra is elegendő erőt és frissességet őriznek ahhoz, hogy megkülönböztető jelleget és azonosságtudatot kölcsönözzenek a kialakuló nemzeteknek. Különösen igaz ez a nyelvvel kapcsolatban, mely Fishman (1972; 1980) érvelése szerint a legerősebb és leginkább érzelmmel töltött társadalmi kötelék. Ugyanez mondható el a vallásról is, amely sok területen, különösen az iszlám országokban, de Indiában, Lengyelország-

ban, Írországból és Latin-Amerikában is, valamiféle „nemzeti újjászületést” élt át. Általánosabban fogalmazva, az etnicitásnak a modern világban továbbélő ereje, a gazdasági, sőt politikai erőktől való függetlensége azt sugallja, hogy egy olyan komplex politikai jelenségnek, mint a nacionalizmus, a megfelelő magyarázatát valahol máshol kell keresnünk (Connor, 1984; Smith, 1981).

Néhány tudós továbbment ezen az úton és a nacionalizmus premodern szimbolikus hátterét igyekezett feltárni a korábban létező etnikai közösségekben. John Armstrong (1982) — Fredrik Barth (1969) nyomán haladva — az etnikai elhatárolódás és a fennmaradás jelenségét a társadalmi interakció egyfajta modelljével magyarázta, s azt alkalmazta a középkori iszlám és keresztény világ etnikai identitásaira. Állítása szerint egy csoport kultúrájának tartalma változhat, de annak határait gyakran fenntartják azok a szimbólumok, melyek a kívülállók ellenében „határörökként” funkcionálnak. Ennek alapján Armstrong azt vizsgálta, hogy különböző tényezők hogyan hatnak az etnikai határok kialakulására és fennmaradására. „Mítosz-szimbólum” összetételeik tanulmányozása alapján, érvelt, világossá válik, hogy az etnikai identitást miként alakították a különböző életmódok, világvallások, városi környezetek, a birodalmi mítoszteremtés [mythomoteurs] és a hivatalok, vallási szervezetek és nyelvi kódok. Fenomenológiai pozíciója ellenére Armstrong valójában megerősíti azt, hogy az etnikai kötelékek és sok közösség összetartó ereje, tagjaik gyakori szemléletváltozása ellenére is, tartósak maradnak.

A.D. Smith (1986; 1988) hasonló felfogásban visszavezette néhány modern nemzet elhelyezkedését és tulajdonságait korábban létező etnikai közösségekre (*ethnie*), melyeknek mítoszai, emlékei, szimbólumai és értékei különböző erősséggel, de továbbra is összetartották, erőt és inspiráló forrást jelentettek az adott területen élő népesség számára. A „modernistákkal” egyetért abban, hogy a nemzet számos jelentős vonatkozásban „modern”, de rámutat arra is, hogy a „múltba visszaforduló értelmiség” hogyan teremtett új közösségeket a korábban létezett motívumokból, melyek közé sorolja a szelektív módon újrafelfedezett etnikum-történet hőseinek „költői tereit” és „aranykorait”. E motívumok — mítoszok, szimbólumok, emlékek stb. — adják a különben polgári nemzetek jellegzetes légkörét és tulajdonságait, és kapcsolják tagjaikat egy olyan nemzethez, amelyet tiszteletreméltóan réginek, ha nem egyenesen ősinek érznek. Tehát meg kell vizsgálni a premodern etnikai közösségek természetét és típusait, és azok dinasztikus, közösségi és szakrális mythomoteurs-eit. Különösen fontosnak tűnik, hogy különbséget tegyünk két különböző típusú premodern etnikai közösség között: az egyik „laterális”, extenzív és arisz-

tokratikus, a másik „vertikális”, intenzív és köznépi (demotikus). E két típus magában hordja a modern nemzetek csíráit és a modern nemzet kétős jellegét, amely egyszerre polgári és genealogikus. Itt húzódnak azok a különböző utak is, melyek mentén a nemzetek formálódtak. Érdekes módon a „laterális” típusú etnikai közösségek voltak azok, amelyek azzal, hogy nyugaton (megfelelő körülmények között) segítettek létrehozni a mindent maga alá gyűrő hivatalnokállamokat, megteremtették az első nemzetállamokat, s így a modern nemzetek alapját és magvát. Másutt ez inkább a demotikus etnikai közösségek mozgósításának útján ment végbe: politikával áthatni és aktivizálni őket, s ily módon teremteni meg a nemzetet. Valójában a demotikus etnikai közösségek alapján álló nemzetek váltak a nemzetek legnépesebb osztályává, és azok a kísérletek, amelyek arra irányultak, hogy politikai közösségeket vagy „polgári” territoriális államokat hozzanak létre Afrikában a Szaharától délre, csak nagyon kétes és korlátozott sikerrel jártak (Neuberger, 1986; Smith, 1983b). Az a világ, melyet apró etnikai nemzetek alkotnak, minden kétséget kizáróan igen törékeny. Ehhez társul még az etno-történelem és a kapitalizmus egyenetlen elterjedése, mindezek pedig valószínűtlenné teszik, hogy a belátható jövőben tanúi leszünk a nemzetek és a nacionalizmus „elsorvadásának”.

A nacionalizmus fejlődéstörténete és következményei

*E*bből a szempontból a nacionalizmusok történetének az ókori Közel-Kelet etnikai közösségeinek és identitásainak első nyomaival kell kezdődnie, majd meg kell vizsgálnia azokat a folyamatokat, melyek során az egyiptomiakhoz, az asszírokhöz, a perzsákhoz, a görögökhöz, a zsidókhöz és az örményekhez hasonló laterális és demotikus etnikai közösségek példája és terjedése befolyásolta és hozzászoktatta az emberiséget az etnicitás eszméjéhez és valóságához, továbbá ellátta mítoszokkal, emlékekkel és hagyományokkal, amelyeket a későbbi etnikai közösségek, de leginkább a modern értelmiség fel tudott használni. Még ha nem is tudjuk elfogadni, hogy a nemzetek és a nacionalizmus története az ókorba nyúlik vissza, az etnicitáshoz kötődő érzelmek és kapcsolatok mindenképpen nagyon is valóságosak, és időnként, mint a római Júdeában, Görögországban és néhány koraközépkori regnumban, politikai szempontból is jelentékenyek voltak (Foundation Hardt, 1962; Brandon, 1967; Reynolds, 1984).

Noha vannak példák premodern „etnikai államokra” (az ókori Egyiptom, Japán és a Szafavid Perzsia), az mégis Nyugaton következett be, hogy az etnikai összetartozás a bürokratikus állam kulturális bázisává vált, mely magába olvasztotta a központtól távol fekvő területeket, az etnikai közöséget, valamint a közép- és alsó osztályokat egyaránt. Itt találkozunk az első nemzetekkel, vagyis azokkal az egységekkel, amelyeket Seton-Watson (1977) „régii folytonos nemzeteknek” nevezett, melyek megelőzték a nacionalizmus virágzásának korszakát.

A tizenharmadik század vízvonalzó a nemzetek kialakulásának történetében. Miközben már a tizenegyedik században megkezdődött a nemzetek formálódása Franciaországban, Spanyolországban, Angliában, Hollandiában, Svédországban és Oroszországban; a nacionalizmus ideológiája csak a késő tizenharmadik században jelent meg, először a forradalmi Franciaországban, azután Németországban, Lengyelországban, Görögországban, Latin-Amerikában és a nem sokkal korábban alakult Amerikai Egyesült Államokban. Az ilyen típusú ideológiai mozgalmak legalább egy évszázadig érlelődtek, és ezalatt a „nemzeti karakter” és a „nemzeti lélek” gondolata elterjedt Európa művelt osztályai körében (Kemilainen, 1964). 1800 után sokkal több nemzetet hoztak létre mintegy tervszerűen, tudatos nacionalista programok részeként, de rendszerint korábban létező etnikai kötelékekre — a középkorra visszatekintő mítoszokra, emlékekre, szimbólumokra és hagyományokra — építve.

A tizenkilencedik század folyamán a nacionalizmus egyesítő mozgalomként jelent meg Németországban és Olaszországban, szeparatista mozgalomként Magyarországon, Romániában, Bulgáriában, Lengyelországban, Szerbiában, Horvátországban, a csehek, a szlovákok, valamint Kelet-Európa és Oroszország más népei között. A huszadik század elejére a bennszülött értelmiség által vezetett és különböző társadalmi csoportok által támogatott nacionalista mozgalmak felbukkantak a Közép-Keleten, Indiában, Kínában, Japánban, Délkelet-Ázsiában 1918 után pedig elterjedtek a Szaharán túli Afrikában is, ahol rövidesen gyarmati felszabadító mozgalmakká váltak.

A két háború közötti Európában a versailles-i békeszerződés néhány nacionalista mozgalom törekvéseit részben kielégítette, mások azonban nem tudtak ellenállni a sokkal radikálisabb fajgyűlölő fasizmus kihívásának (Smith, 1979; 2. fejezet; de lásd Breuilly, 1982). Ezt követően, talán az ázsiai és afrikai gyarmati felszabadító mozgalmak hatására, az etnikai „neonacionalizmus” hulláma söpört végig a Nyugat régen megállapodott ipari országain, melynek során a quebeciek, a bretonok, a skótok, walesiek, a baszkok, a katalánok, a flamandok és a korzikaiak nagyobb autonómiát

és saját területi közigazgatást követeltek (Esman, 1977; Smith, 1981: 9. fejezet). E folyamatot etnikai újjászületésként jellemezték, de néhányan inkább az etno-nacionalizmus kiterjesztéseként vagy a fennmaradt etnikai kapcsolatok új erővel való feltöltődéseként értelmezik (Connor, 1978).

Európán kívül, a gyarmati felszabadítás kezdetén az etnikai szeparatizmus és irredentizmus jelensége színre lépett az olyan etnikai közösségek vagy etnikai közösségek szövetségei között, mint a tamilok, a nagák, a morok, a shanok, a karenek, a szikhek, a kurdok, az eritreaiak, a tigrék, az ibók és bakongók.* Ezeken kívül még jóval több esetét ismerjük az etnikai erőszakhoz vezető felfokozott etnikai versengésnek például Malaysiában, Indonéziában, Burmában, Indiában, Angolában, Ugandában, Jugoszláviában, a Szovjetunióban, Trinidadban, a színesbőrű és a hispán eredetű lakosság tekintetében az Egyesült Államokban, hogy csak a Nyugat-Európán kívüli legszembetűnőbb példákat említsük. Horowitz (1985) szerint ezek a konfliktusok az értékkülönbségek felméréséből, valamint az etnikai csoportok és az általuk elfoglalt területek viszonylagos fejletlenségének felismeréséből származnak. Általánosabban jellemzővé ott válnak, ahol a korábban viszonylagos elszigeteltségben élő csoportokat közel hozta egymáshoz a gyarmatosítás, melynek leglényegesebb következményeként sokkal nagyobb területeket tudott egyesíteni egy egységes kormányzat, amely aztán képes volt a szűkös forrásokat az etnikumok között elosztani és ezzel tovább fokozni a hatalmi harcot.

Általánosabban fogalmazva, a politikatudósokat, a nemzetközi kapcsolatok szakértőit aggasztja a globális nacionalizmus destabilizáló képessége. Nemcsak arról van szó, hogy a legmakacsabb regionális konfliktusok az esetek nagy részében tartalmazznak etnikai vagy nemzeti elemeket, melyeknek veszélyes „demonstratív hatása” is lehet, hiszen a sok új állam törekvése és a munkamegosztás regionális és globális egyenetlenségei (gyakran a tengerentúli etnikai rokonok anyagi és erkölcsi támogatásával) tovább mélyíthetik a már létező etnikai szakadékokat és kiélezhetik a régiókon belüli nemzeti ellentéteket (lásd Said és Simmons, 1976; és a Lewis által szerkesztett kötet tanulmányait, 1983). A nagy és/vagy regionális hatalmak ugyanis, bár esetleg támogatnak egyes nemzetiségi mozgalmakat, saját maguk is soknemzetiségűek, s a hatalom és az anyagi ja-

* Tamilok: India déli részén és Sri Lankán élő népcsoport; nagák: a Naga hegység vidékén élő népcsoport Burmában; morok: a Fülöp-szigetek egyik etnikai csoportja; shanok: thai nyelvet beszélő népesség Burmában; karenek: Burma déli részén lakó népcsoport; tigrék: Etiópiában élő népcsoport; ibók: a Nigéria lakosságát alkotó legnagyobb népcsoport; bakongók: egyes bantu törzsek összefoglaló neve.

vak elosztásában ellenőri és haszonélvezői szerepet töltenék be. Ezért a legtöbb állam szabadon elnyomhatja saját nemzeti kisebbségeinek szeparatista vagy irredenta mozgalmait, és ebben igen gyakran segítségükre vannak azok az etnikai közösségek is, melyek a status quo felbomlásakor veszélyben éreznék magukat, különösen akkor, ha „hajótörött kisebbségekké” változnának, amint az a biafrai esetben* történt. Következésképpen 1945 után csak alig néhány szeparatista mozgalom — Szingapúr, Bangladesh, a balti államok (talán még Ciprus és Libanon halad ebbe az irányba) — járt sikerrel, irredenta mozgalom azonban egy sem.

Noha nyílt politikai sikereket (melyek egyedüli ismervének a függetlenséget tartják) a nacionalista mozgalmak nem érnek el, azonban alapul véve az etnikumok számát és erejét a világban, valamint azokat a politikai konfliktusokat és gazdasági egyenlőtlenségeket, amelyekből táplálkozhatnak, elmondhatjuk, hogy a nacionalizmus mindkét formájában (területi-bürokratikus és etno-kulturális) hatalmas és önmagát megújító erő marad. A távoli jövőt tekinthetjük akár posztindusztriális kornak, akár a rejtett ipari kapitalizmus korszakának, a nacionalizmus gyengülésének esélye azonban mindkét esetben kicsi, bár intenzitása széles keretek között mozoghat. A „nemzetnek” mint alapvető társadalmi és kulturális egységnek az elsorvadása a szélesebb regionális gazdasági és politikai együttműködés ellenére sem valószínű. Az sem várható, hogy az Európai Közösség gondolata felülkerekedik a mélyen gyökerező francia, olasz, brit nemzeti identitáson, a népesség bizonyos részeit lassan, növekvő mértékben átható szélesebb európai érzések ellenére sem. De ebben az esetben a nemzeti érzés békésen együttélhet az identitás más szintjeivel is, vagy akár több szinten is megjelenhet, ahogyan például a ghanai identitás együtt létezhet, sőt ráépülhet a pánafrikanizmusra. Alapul véve a regionális államközi viszonyok szerkezetét, a kapitalizmus egyenlőtlenségét, az „etno-történelmek” számát és változatosságát, melyeknek mítoszai és emlékei ösztönzik az alávetett és a céljait érvényesíteni képes etnikumokat egyaránt, kicsi a valószínűsége annak, hogy a nemzetet és a nacionalizmust hamarosan globális kozmopolitizmus váltja fel (Richmond, 1984; Smith, 1990).

Heil Tamás fordítása

* Biafra: Kelet-Nigéria ibók lakta területén 1967-1970 között fennálló állam.

- Anderson, B., 1983: *Imagined Communities*. London, Verso Editions/ New Left Books
- Armstrong, J., 1982: *Nations Before Nationalism*. Chapel Hill, University of North Carolina Press
- Barth, F. (ed.), 1969: *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston, Little, Brown & Co.
- Brandon, S.G.F., 1967: *Jesus and the Zealots*. Manchester, Manchester University Press
- Brass, P. (ed.), 1979: *Elite groups, symbol manipulation and ethnic identity among the Muslims of South Asia*, in D. Taylor and M. Yapp (eds.) *Political Identity in South Asia*, London, SOAS/Curzon Press
- Breuilly, J., 1982: *Nationalism and the State*. Manchester, Manchester University Press
- Connor, W., 1972: *Nation-building or nation-destroying*. *World Politics*, 24, 319–55.
- 1978: *Ethno-nationalism in the First World*. in M. Esman (ed.): *Ethnic Conflict in the Western World*. Ithaca, NY, Cornell University Press
- 1984: *Eco- or ethno-nationalism?* *Ethnic and Racial Studies* 7: 342–59.
- Deutsch, K. W., 1966: *Nationalism and Social Communication*. 2nd edn, New York, MIT Press
- Esman, M. (ed.), 1977: *Ethnic Conflict in the Western World*, Ithaca, NY, Cornell University Press
- Fishman, J., 1972: *Language and Nationalism. Two Integrative Essays*. Rowley, Newbury House
- 1980: *Social theory and ethnography*: in P. Sugar (ed.): *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*. Santa Barbara, Calif., ABC-Clio
- Foundation Hardt, 1962: *Grecs et barbares*. Entretiens sur l'antiquité classique VIII, Geneva, Foundation Hardt
- Geertz, C., 1963: *The integrative revolution*, in C. Geertz (ed.) *Old Societies and New States*. New York, Free Press
- Gellner, E., 1964: *Thought and Change*. London, Weidenfeld & Nicolson
- 1983: *Nations and Nationalism*. Oxford, Basil Blackwell
- Glazer, N. and Moynihan, D. (eds.), 1975: *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge, Mass., Harvard University Press
- Hechter, M., 1975: *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development. 1536–1966*. London, Routledge & Kegan Paul
- Hobsbawm, E. and Ranger, T. (eds.), 1983: *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press
- Horowitz, D., 1985: *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley, Los Angeles and London, University of California Press
- Hutchinson, J., 1987: *The Dynamics of Cultural Nationalism*. London, Allen & Unwin

- Kautsky, J. H. (ed.), 1962: *Political Change in Underdeveloped Countries*. New York, John Wiley
- Kedourie, E., 1960: *Nationalism*. London, Hutchinson
- (ed.), 1971: *Nationalism in Asia and Africa*. London, Weidenfeld & Nicolson
- Remilainen, A., 1964: *Nationalism: Problems Concerning the Word. Concept and Classification*. Yvaskyla, Rustantajat Publishers
- Rohn, H., 1967: *The Idea of Nationalism*. New York, Macmillan
- Lewis, I. (ed.), 1983: *National and Self-determination in the Horn of Africa*. London, Ithaca Press
- Nairn, T., 1977: *The Break-up of Britain*. London, New Left Books
- Neuberger, B., 1986: *National Self-determination in Post-colonial Africa*. Boulder, Colo., Lynne Rienner
- Reynolds, S., 1984: *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900–1300*. Oxford, Clarendon Press
- Richmond, A., 1984: *Ethnic nationalism and post-industrialism*. *Ethnic and Racial Studies*, 7: 4–18.
- Said, A. and Simmons, I. (eds.), 1976: *Ethnicity in an International Context*. New Brunswick, Translation Books
- Seton-Watson, H., 1977: *Nations and States*. London, Methuen
- Smith, A.D., 1975: *Nationalism: a trend report and annotated bibliography*. *Current Sociology* 21(3), 1–178.
- 1979: *Nationalism in the Twentieth Century*. Oxford, Martin Robertson
- 1981: *The Ethnic Revival in the Modern World*. Cambridge, Cambridge University Press
- 1983a: *Theories of Nationalism*. 2nd edn. London, Duckworth
- 1983b: *State and Nation in the Third World*. Brighton, Harvester
- 1986: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, Basil Blackwell
- 1988: *The myth of the „modern nation” and the myths of nation*. *Ethnic and Racial Studies*, 11: 1–26
- 1990: *The supersession of nationalism?* *International Journal of Comparative Sociology*, 31 (1–2): 1–31
- Snyder, L., 1954: *The Meaning of Nationalism*. New Brunswick, Rutgers University Press
- Stone, J. (ed.), 1979: *Internal colonialism*. *Ethnic and Racial Studies*, vol. 2. no. 3
- Tipton, L. (ed.), 1972: *Nationalism in the Middle Ages*. New York, Holt, Rinehart & Winston
- Tivey, L. (ed.), 1980: *The Nation-State*. Oxford, Martin Robertson
- Trevor-Roper, H., 1961: *Jewish and Other Nationalisms*. London, Weidenfeld & Nicolson
- Van den Berghe, P., 1979: *The Ethnic Phenomenon*. New York, Elsevier
- Walek-Czernecki, M.T., 1929: *Le rôle de la nationalité dans l'histoire de l'antiquité*. *Bulletin of the International Committee of Historical Science*, 2: 305–320